

նին համար աւելորդ է նաեւ նկարագրութիւնը, Հ. Սարգիսեանէ կատարուած ըլլալով ճշգրտօրէն (19) . սակայն որոշ դադար մը տալու համար անոնց բովանդակութեան, զանց չենք ընել քաղել անկից մէկ քանի կէտեր :

Ձեռ. 251 (Սարգ. թ. 314) : Սարգիսեան, իր նըկարագրութեան մէջ, խոր ուսումնասիրութեան կ'ենթարկէ ձեռագրի թուականը, եւ կը հետեւցնէ թէ օրինակողը 944 թուականի ընդերքի մը վրայէն կատարած է, 1169 եւ 1180 տարիներու միջեւ : Ըստ Սարգիսեանի, ձեռագրին թղթերու թիւը 262 պէտք է ըլլալ . իրականութեան մէջ 264 թուղթ ունի (թուղթ մը թուարկուած է 249էն ետքը, եւ յաջորդական երկու թուղթեր 256 թիւը ունին), մենք սխալ թուարկումը պիտի դործածենք :

Ձեռ. 1913 (Սարգիսեանի մօտ կը պակսի) 264 թուղթէ կը բաղկանայ, զանազան նիւթերով չինուած թուղթերէ, սպիտակ, պայծառ եւ մութ կապոյտ եւ տարբեր թղթադրոշմներով (filigranes) 211×168 մեծութեամբ : Թուղթերը թուարկուած չեն, թերթերը՝ այո՛, եւ անկանոն (26 թերթ 10 թուղթերէ), ու դժուարին է ըսել թէ ընդօրինակողի ձեռքով նշանակուած ըլլան : Բնագիրը ամբողջ էջով օրինակուած է 160×120, 27է 30 տող : Գրութիւնը միակերպ չերեւիր, հաւանօրէն այլ եւ այլ ընդօրինակողներէ : Նոտրագիր է, գիրերը իրարու հետ կապելու հակամիտութեամբ : Ձեռագիրը թուական չունի, եւ հնագրական տրամաբանութեամբ միայն կարելի է թուական մը ընծայել . նորագոյն ժամանակի դործ մ'ըլլալու տը-

պաւորութիւնը կու տայ, ժԸ կամ ԺԹ դարու : Սեւ է մեկանը, սակայն թուղթին աժդուներուն չափով մթադոյնի կը փոխուի : Բնագիրը կը սկսի յանկարծօրէն (ex abrupto) Դք թղթով (թուարկումը մերն է) Պահոց վրայ բարսեղեան մէկ ճառով : Ձեռագիրն ունի 31 ճառեր որ իրարու կը յաջորդեն — քիչ դարձուցութեամբ — նոյն կարգով նախընթաց ձեռագրին : — Վերջը պիտի քննենք մանրամասնօրէն երկու ձեռագիրներուս պարունակութիւնը :

Խնդիրը ուրեմն Բարսղի երկու հայ հաւաքածոներու մասին է . սկսելով այս ձեռագիրներէս առաջինէն, պիտի ջանանք, որչափ կարելի է, բաւական կատարեալ հայեացք մը տալ հայ թարգմանութեան մէջ պահուած բոլոր ճառերուն վրայ : Պիտի շարունակենք այս երկու ձեռագիրներուն բովանդակութեան քաղուածքը Վենետիկի բարսեղեան բնագիրներուն անուանացանկով՝ հայրախօսական ծաղկաքաղներու մէջ (ճառքնոյթ, ոսկեփորիկ եւ հաւաքումն բանից մալսնեաց), մեծ մասամբ ուսումնասիրուած Սարգիսեանի ցուցակին երկրորդ մասին մէջ : Ծանօթութեան մէջ աչք մը պիտի տանք ուրիշ գրադարաններու մէջ պահուած հայ ձեռագիրներու բնագիրներուն : Հուսկ, պիտի ամփոփենք բարսեղեան հայ գրութիւններուն (corpora Basilii) բոլոր ծանօթ տուեալները որ ճառեր կը բովանդակեն, որոշելու համար թէ մինչեւ որ աստիճան հայ ձեռագրական աւանդութիւնը կը յայտնէ մեզի ամբողջութիւն մը բարսեղեան թարգմանութիւններու, մանաւանդ մեր Գիրք պահոցի մասին . ներկայ թուարկութեան ընթացքին, ընթերցողը գիշար պիտի հասկնայ թէ անով ինչ ըսել կ'ուզենք :

Թրգմ. Հ. ՔԵՐՈՐԷ ԶՐԱՔԵԱՆ

(Շարունակելի)

(19) Սարգիսեան. Յուլի, Բ. սին 1257-1268 :

ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆԻ ՀԵՏ

(Գրախօսականի առիթով)

ՇՆՈՐՀԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՕՍԲ. — ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՅ ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ. — ԳՐԻԳՈՐ ԶՅՐԱՊՈՒ ՄԱՍԻՆ. — ԳՐԱԿԱՆ ԳԱՏՈՂՈՒԹԵԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾԸ :

Ներկայ գրութիւնը երկու նպատակ ունի . նախ՝ շնորհակալութեան խօսք մը ուղղել պր. Գուրգէն Մխիթարեանին, որ զրախօսելով իմ «Պատմութիւն արդի հայ գրականութեան» գիրքս («Հայրենիք» օրագիր, Պոսթոն, թ. 12-606-12-608), լայն բաժին մը տուած է հոն գնահատանքի . երկրորդ՝ շօշափել ինչ ինչ հարցեր, որոնց համակարծիք չենք բոլորովին մեր քննադատին հետ :

Պր. Գ. Մխիթարեան, որ հմուտ է մեր գրականութեան եւ այդ ուղղութեամբ ինքն իսկ ունի արտադրած գործեր, յօդուածներ՝ « ուշադրաւ եւ արժէքաւոր » գործ կը համարի մեր աշխատանքը, եւ ամէն տեսակէտով արժանի գնահատանքի : Կը համարի զայն « բաւարար զոհացում տուող » գործ՝ զրազէտի մը կամ գրական շրջանի մը մասին, իր լայն ծաւալովը գրական վերլուծումներու, պատմական տուեալներու, թուականներու խղճամիտ քննութեան, ինչպէս նաեւ անուններու, դէպքերու : Ու եղբակացնելով կ'ըսէ թէ՝ գիրքը « շտեմարան մըն է վաւերական տեղեկութիւններու », որոնցմով արդի հայ գրականութեան վրայ կարելի է լրիւ դադար առնել :

Կը շարունակէ իր գնահատական տողերը՝ աւելցնելով . « Ուրիշ թանկագին ու վաւերական արժանիք մըն է գրքին համար՝ իր քարմուխիւնը : Ինչպէս կը պարզուի շատ մը գլուխներու ընթերցումէն՝ հեղինակը չէ գոհացած իր հին յուշերով եւ անցեալի ընթերցումներուն » տպաւորութիւններով : Վերստին կարգադրած է մեր զլխաւոր հեղինակներուն

« գործերը, պրպտած ու ամփոփած է քանի մը տողերու մէջ, պարզելով նիւթը, առանց երկարաբանութեան : Այս վերընթերցումի արդիւնքը եղած է թարմութիւն տպաւորութիւններու, որոնք տուն տուած են իր խորհրդածութիւններուն, « դատումներուն եւ գրական վերլուծումներուն, առ հասարակ ճիշդ ու ընդունելի » :

Կարգ մը ուրիշ նկատի առնելիք կէտեր չեն լինէ վերջ, ինչպէս մատենախօսական տեղեկութիւններու կամ աղբիւրներու՝ իւրաքանչիւր հեղինակի մասին, կ'ամփոփէ իր տեսութիւնը հետեւեալ բառերով .

« Հ. Ճանաչեանի գործին մէջ գրականութեան պատմութեան մը համար անհրաժեշտ զլխաւոր տարրերը կան, զայն հետաքրքրական ու վստահելի դարձընելու համար : Այդ յատկութիւնները չենք կրնար գտնել ուրիշներու մօտ, « մինչեւ իսկ Օշականի մօտ, որ պրպտող մը ըլլալէ աւելի՝ դատող մըն է, անօրինակ վերլուծող մը գաղափարներու, « գրական ըմբռնումներու եւ արուեստի տեսութիւններու, մարդոց ու անոնց « ստեղծագործութիւններուն քիչ մը անուշ գոգ անդամահատութեամբը » :

« Տարակոյս չկայ, որ գովեստ միայն « ունինք Հ. Ճանաչեանի գործին մասին, « իր պատմութեան մէջ համախմբուած « այս արժէքաւոր տարրերուն համար » :

Մինչեւ հոս ահաւասիկ իր գնահատանքի արտայայտութիւնը, զոր լաւագոյն համարեցինք իր իսկ բառերով տալ մեր ընթերցողներուն, առարկայական ըլլալու համար :

Ծնորդակալութիւն հետեւաբար՝ պր. Գ. Մխիթարեանի համակրական շնչոյն համար, որ կը հնչէ անկեղծօրէն իր յօդուածին բովանդակ ընթացքին:

ԱԶԳԵՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՅՐ

Դիտողութիւններ ալ ունի պր. Գ. Մխիթարեան: Այդ դիտողութիւններէն առաջինն է Ազգեցութիւններու եւ Հայկականութեան հարցը, որ, թոյլ տրուի ինծի ըսել, քիչ մը շփոթ եղանակով մը արտայայտուած է պատուական յօդուածագրին մօտ: Իր դիտողութիւններէն առաջինը կը դառնայ էսպէս գործիս Յառաջաբանին ինչ ինչ բացատրութիւններուն շուրջ, իսկ երկրորդը՝ մասնական հեղինակներէն ու մանց եւ գլխաւորապէս Գր. Զօհրապի շուրջ:

Պարզապէս ճշտելու համար տեսակէտները եւ յստակ բացատրութիւն տալու համար Ազգեցութիւններու եւ Հայկականութեան հարցին շուրջ, պատշաճ դատեցինք կատարել հետեւեալ անդադարձութիւնները, որոնք նոյնքան սիրով եւ համակրութեամբ գրուած են եւ ուղղուած բարեկամէ առ բարեկամ:

Մեր յառաջաբանին մէջ երեք կէտեր յատկօրէն շնչուած են. ա) Ազատ գաղափարի հարցը. բ) Ազգեցութիւններու հարցը. գ) Հայկականութեան հարցը:

Երեքն ալ անճշտ անճշտ նկատումներ՝ թէեւ ներքսպէս կապուած իրարու հետ, որոնք սակայն շփոթուելու չեն:

* * *

Որպէսզի ժողովուրդ մը կարենայ տալ իր ոգիին անբռնարարելի ազատութեան արձագանգը իր արտադրութիւններուն մէջ, անհրաժեշտ է որ ան ըլլայ ազատ՝ այն միջավայրին մէջ, ուր կ'ապրի: Եթէ ես «ազատ զարգացման» պայմանը ուղած եմ շնչուել Յառաջաբանին մէջ՝ պատճառն այն է որ ազգի մը կամ ժողովուրդի մը գրական արտայայտութիւնները պէտք են ըլլալ բնական բխում մը զգացումներու, տրամադրութիւններու, ըմբռնումի եւ մըտայնութեան:

Արդ, պոլսահայ գրագէտները իրենց

բնիկ երկրին մէջ չէին ապրեր: Թէեւ հարուստ եւ ստուար զաղութի մը ծոցը՝ սակայն օտարէն շրջապատուած էին, օտարին աչքին տակ եւ մանաւանդ օտարին հսկողութեան ներքին զրաքննութեան ենթարկուած:

Պէտք է ընդունի, կարծեմ, պր. Գ. Մխիթարեան, որ մեր արեւմտահայ գրականութիւնը կրնար մշակել գոցէ ուրիշ նիւթեր, տալ ուրիշ արտայայտութիւն իր զգացումներուն՝ եթէ վախի կամ կասկածի մթնոլորտի մը մէջ չապրէր: Հանրածանօթ է Թովմաս Թերզեանի օրով Սուլթան Համիտի կասկածաբարութիւններուն պատճառով տեղի ունեցած սահմանափակումները, սեղմումները հայ գրագէտներու արտադրութեան մէջ: Այս պարագան, որուն նմաններ յաճախ պատահած են, ապացոյց մը չէ՞ մեր այն հաւատարմութիւն թէ ազատութիւնը կարեւոր պայմաններէն մէկն է ազատ գրականութեան մը ծաղկումին:

Ազգային մտայնութեան, քաղաքական կամ ընկերային սեփական իմաստասիրութեան, քաղաքականութեան բնիկ ու տոհմային նուաճումներուն համար փակուած միջավայր մը չէ՞ր միթէ հայ մտաւորականին առջեւ Օսմանեան ոստանին մեծաշուքը: Անուրանալի է այս կէտը: Միթէ նոյն արտադրութիւնը պիտի ունենայինք դոյնի ու նկարագրի տեսակէտով՝ եթէ փոխանակ թրքական սահմաններու մէջ ծաղկելու, հայ հոգին վրայ ծաղկէր 1850-1915-ի հայ գրականութիւնը: Անտարակրօս ոչ:

Այս է ահաւասիկ պատճառն այն սեղմումին՝ զոր բրած էինք դատելով հայկական գրականութեան նկարագիրը՝ ազատ ժողովուրդներու գրականութեանց նկարագրէն:

Առանց ժխտելու բոլորովին դուրսիւնը հայ ոգիին մեր գրականութեան մէջ, չե՞տա՞ծ էի թէ կաշկանդուած էր ան յայտնի չափերու եւ պայմաններու տակ. ըսած էի թէ «հայ միտքը պայքարելով ճակատագրական հարուածներուն դէմ, երազելով միայն արտադրած է, հեռու իր տոհմային կեանքի իրականութիւններէն»:

Երազելով չէ՞ որ դրած է Ալիշան իր «Հայրենի»-ին բոլոր հայրենաշունչ երգերը, ռազմականը, ողբերգականը, քնա-

րականը. երազելով չէ՞ որ երգած է Պէշիկթաշեան իր «Զէյթունի երգերը» (թէեւ իրապէս ստացած լուրերուն ներշնչումով), երազելով ու պայքարելով չէ՞ որ դրած է Վարուժան Կանտի մէջ իր «Յեղին Սրտին» բոլոր կողկողիչ եւ ընդլեցուցիչ բողոքները, լացն ու մոնչիւնը:

Այս ամէնէն կը հետեւի ուրեմն թէ հայ գրագէտը արտադրած է ո'չ իր հոգին վրայ, ո'չ իր երկնքին տակ, այլ պանդխտութեան մէջ, օտարութեան մէջ: Այս պատճառով չէ՞ որ Ա. Արսիկարեան արդէ հայ գրականութիւնը կ'անուանէ վտարանդի գրականութիւն մը:

Անշուշտ, ոչ ոք կը ժխտէ՝ թէ հայրենասէր մը, ո'ւր ալ գտնուի, իր հետը կը տանի հայրենիքը: Կ'ընդունիմ պր. Գ. Մխիթարեանի հետ՝ որ բնական հողէն զատ կայ նաեւ «զգացում ու կարօտ դարձած հողին» գերը, բայց ասիկա նոյնը չէ բնական հողին կատարելիք գերին ըլլալով:

Այս կրկնակի հողերուն բաժանումով մեր յարգելի գրախօսը նոր բան մը չ'ըսեր. ես երազ ըսած էի, ինքը կարօտ կ'ըսէ: Կ'ընդունիմ հետեւաբար եւ կը կրկնեմ տեսակէտս՝ թէ հայ գրականութեան մշակներէն (արդէ չ'ըմբռնի) շատերը ջանացած են ապրիլ պայքարելով, երազելով, բողոքելով ու լուռ մոնչելով:

Եթէ այդ շրջանի Պոլիսը նկատենք Հայաստան մը՝ ըսելիք չունիմ: Բայց երբ մտածենք որ Սուլթաններու օրով, գէթ 1875-էն մինչեւ կործանումը Համիտին, Գրաքննութիւնը կը ճնշէր օգն ու շունչը, մարդն ու մանաւանդ գրագէտը, կը հասկընանք իսկոյն թէ ինչպէս գրուած էր հայ գրականութիւնը ցանկալի ազատութեան:

Եթէ Սիւսանթո ազատ թուրք տուաւ իր բողոքի, զայրոյթի երգերուն եւ նկարագրութիւններուն, Պոլսոյ մէջ ըլլալով հանդերձ, պարագաները փոխուած էին. չէինք գտնուեր այլեւս Օսմանեան բռնակալութեան տիրապետութեան, սաստիկ ու գրաքննութեան ներքեւ, այլ Երիտասարդ թուրքերու իշխանութեան տակ՝ երբ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով, եղբայրացած ողիններու, գէթ արտաքսապէս, համակարծութեան մթնոլորտ մը ստեղծուած էր, որ կու տար գրչի ազատութիւն: Անոր «Կարմիր լուբեր բարե-

կալէս»-ը 1909-ին Կիրիկեան աղէտին ուղեկցումն է, Հայրենի հրաւիր-ը Պոստոն տպուած է 1910-ին, իսկ Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր-ը, մատնանշուած պարագաներու փոփոխութենէն տարի մը առաջ է, բայց տպուած Փարիզ:

Կա՞յ ուրեմն ազատութիւն: Ուստի կը դառնանք հաստատուելու թէ պակսեցան ազատ գաղափարն ապամանները պոլսահայ գրականութեան համար:

Սոսքի ազատութենէն աւելի, սակայն, իմ այն բացատրութեան մէջ՝ թէ «Ազգերու գրականութեան պատմութիւնները չափանիշն են անոնց ազատ զարգացման, ազգային մտայնութեան եւ նկարագրին, եւն...», կը հասկնամ ժողովուրդի մը բընական կեանքը, ընթացքը իր ազատ հողին վրայ, առանց բռնադատումներու, կամ դուրսէն պարտադրուած ճնշումներու եւ յեղաշրջումներու: Հոս հոգեբանական ազդակներ, ազգային մտայնութեան եւ ստորումներու առանձնապատուկ դրոշմը կայ նկատի առնուելիք, որ հողէն, օդէն, ջուրէն, երկնքէն կու գայ: 1850-1915-ի մեր հեղինակները տարբեր նկարագիր, տարբեր դոյն պիտի տային իրենց արտադրութիւններուն, եթէ փոխանակ Պոլիս, Իդմիր, Վենետիկ կամ Թիֆլիս տառապելու ապրէին Երեւան, Արտաշատ, Անի, Հրազդանի կամ Ախուրեանի ափերուն վրայ, կամ Մասիսի ոտքերուն տակ: Այն ժամանակ է, ահաւասիկ, որ մենք պիտի ունենայինք իսկական ազգային դրոշմ, ներշնչում ունեցող գրականութիւն մը, եւ ոչ թէ երազի, կարօտի, յոյսի գրականութիւն մը հայ հողի մէջ անշուշտ, հայ զգացումով, քանի որ հայ են գրողները: Անժխտելի է կարծեմ այս երկու տեսակէտներուն տարբերութիւնը:

* * *

Կու գանք այսպէս երկրորդ եւ հիմնական կէտին՝ որ է Ազգեցութիւններու եւ Հայկականութեան հարցը մեր գրականութեան մէջ:

Ըսեմ իսկոյն որ չեմ զրանար ազգային դրոշմը հայ գրականութեան, ինչպէս որ պր. Գ. Մխիթարեան ենթադրած է: Սխալ հասկացողութիւն մը կայ հոս:

Այս ենթադրութեան յանդած է, հիմնուած այն բացատրութեան վրայ (միշտ

Յառաջարանիս) թէ՛ «արդի հայ դրական-նութիւնը ազդեցութիւններու դրականութիւն մըն է»:

Կը կրկնեմ դարձեալ՝ թէ արդի հայ դրականութիւնը սկիզբ ու ծայր առած է ազդեցութիւններու ահաւոր հոսանքի տարածքին տակ: Բայց այս տեսակէտը, որուն խորապէս համոզուած եմ, չի թխտեր բոլորովին լայն իմաստով առնուած Հայկականութիւնը մեր դրականութեան: Պիտի դառնանք այս կէտին: Տեսնենք նախ ազդեցութիւններու հարցը:

Սկսինք մեր Վերածնունդի շրջանէն: Յոյն ու լատին դասականներու ազդեցութիւնը դրդիւ տուաւ որ Բագրատունի եւ Հիւրմիւղ ուրիշ կարգ մը հայ դասականներու հետ, հայուն ծանօթացնեն համալսարանային արժէքներ, եւ ստեղծագործեն նոյն ուղղութեամբ: Ատով անոնք ներմուծեցին մեր մէջ արուեստի դադարաւոր, լեզուի ու արտայայտութեան նուրբ ճաշակը, եւ որ տեսակէտով մը բարեք եղաւ: Եւրոպայի ծոցը ապրելու պարագան է որ այս երեւոյթը առաջ բերաւ, ինչ որ դժուար է թէ այս ձեւով յայտնուէր, եթէ այդ հեղինակները ապրէին հայրենի հողերուն վրայ, տարբեր մթնոլորտի մը մէջ:

Ալիշանի մէջ կայ եւրոպական ուսման քիզմի ազդեցութիւնը, շունչ մը Լամարթինէն, Հիւկոյէն, Պայրընէն, առանց խաթարելու ինքնատուութիւնը այդ մեծ ու հոգեբու քերթողին: Մ. Պէշիկթաշեան իր լաւագոյն էջերուն, իր Նգերերգութիւններուն մէջ օր. արեւմտեան ներթափանցումն ու ճաշակը դրած է, որովհետեւ իր դաստիարակութիւնը օտար միջավայրի մէջ տեղի ունեցաւ եւ իր միտքը զգաց թեւահարումը համալսարանային բարձր բանաստեղծութեան ոգիին ու մոլանային: Թովմաս Թերզեան յատկապէս կը զգացնէ մեծ վարպետներու տպաւորութիւններ իր յղացումներուն, արուեստին ու ոճին մէջ, Նարայէ հետեւող մըն է շատ մօտէն Լամարթինի, Հիւկոյի, Յովհաննէս Սեթեան նոյնպէս, Պէրպէրեան նոյնպէս իր բանաստեղծութեան մէջ, Տիգրան Կամսարականի կապը Տօմէին շատ մօտ է, Վարուժան Հիւկոյէն, Մեթերլինքէն կրած է լայն ազդեցութիւններ, Թէքէեան՝ Սամէնէն, Վերլէնէն, Պոլլեռէն ալ դուցէ, Շիրվանյանի մէջ բազմակողմանի եւ տպաւոր-

րութիւնները զանազաններէ անցած իր մէջ՝ ըստ իր խոստովանութեան, եւն...:

Շատեր մեր բանաստեղծներէն եւ վիպագիրներէն, եթէ ոչ իրենց ամբողջ գործերուն, դէթ մեծ մասին արտադրութեան համար ներշնչում փնտռած են օտար քերթուածի մը, վէպի մը ընթերցումին մէջ, եւ այնուհետեւ դրած կամ չդրած իսկական ներշնչումը՝ փորձած են ցոյց տալ իրենց ոյժը, յաջող կամ անյաջող: Տէմիրճիպաշեան մը, Մրմբեան մը, Սըրբուհի Տիւսար մը, Փանոսեան մը, Սրմաքէշիանեան մը, Սիպիլ մը, Զապէլ Նապեան մը, բացի յիշուածներէն, չունին միթէ ցոյցումներ եւրոպական դրականութեան, մանաւանդ Փրանսականին:

Բայց այս ազդեցութիւնները, ինչպէս ըսած եմ Յառաջարանիս մէջ ալ, բան մը չեն նշանակեր հեղինակները արժէքազրկ կելու մէջ, քանի որ ատիկա սովորական երեւոյթ մըն է բոլոր դրագէտներու համար առ հասարակ. բաւական է որ անոնք պահեն իրենց ուրոյն նկարագիրը եւ կրած տպաւորութիւնները իրենց հոգեւոյն հալոցին մէջ կերպարտնաձեւ՝ երեւան բերեն այլապէս եւ անձնականացած, եւ ոչ թէ նիւթապէս փոխանցուած:

Խնդիրը գիտնալ ստեղծագործելուն մէջ է, նոյնիսկ դուրսէն եկած ներշնչումի կամ տպաւորութեան տակ: Կրած ազդեցութիւն կամ ոչ՝ եթէ հեղինակ մը յաջողած է իր դադարաւոր մարմին տալ եւ դնել մանաւանդ արտայայտութեան մէջ գեղեցկի ըմբռնում ու ճաշակ, եւ ստեղծել ինքնուրոյն գործ մը՝ որ իր մասերով մնայ ոտքի վրայ՝ արդիւնք է տաղանդի, այդ գործը դրական արտադրութիւն մըն է եւ պիտի ունենայ միշտ արժէք:

Այսպէս են շատ մը գործեր մեր արդի հայ դրականութեան մէջ, եթէ նոյնիսկ բխած ըլլան ազդեցութեան մը ներշնչումի տակ: Ալիշանի իմաստասիրական խումբները մեղի տուող քերթուածները, մահուան երգերը, կամ բնութեան նուիրումը բանաստեղծութիւնները, որոնք իր գեղեցկագոյն էջերը կը կազմեն, անձնական են եւ ուժեղ, յայտանիշ մեծ տաղանդի: Նմանապէս զմայլելի եղբերորդականութիւններ Մ. Պէշիկթաշեանի, գրուած իրենց Մ. Պէշիկթաշեանի, որոնք Անտրէ Շենիէի կարգ մը գրաբար, որոնք Անտրէ Շենիէի կարգ մը քերթուածներուն շունչը կը կրեն, թէեւ

այլաճայն թրթռացումներով, Թերզեանի լաւագոյն քնարերգութիւնները՝ ցաւի, մահուան ու բնութեան խորհրդածութիւններու արդիւնք, Պ. Դուրեանի մահերգական ու սիրոյ տրտմաթախիծ երգերը, Վարուժանի քանդակող արուեստին արտադրութեան ընդհանուր բնոյթ ունեցողները, Զօհրապի, Շիրվանյանի եւ Ահարոնեանի եւ դեռ ուրիշներու, որոնց մէջ տաղանդի շնորհքը զգալի է:

Ազդեցութիւններու ենթարկուել՝ չի նշանակեր ուրեմն բացարձակապէս «արձագանք» ըլլալ օտար դրականութիւններու:

Ազդեցութիւններու ենթարկուել՝ չի նշանակեր նաեւ չըլլալ հայկական լայն իմաստով:

Հայկականութիւնը մեր արեւմտահայ դրականութեան մէջ փնտռել եւ ատով տառապիլ ընդունայն ճիշդ մը պիտի ըլլայ, ինչպէս ընդունայն ճիշդ մը պիտի ըլլայ փնտռել բացարձակ Փրանսականութիւնը Փրանսական դրականութեան մէջ, այսինքն գործեր՝ որ այդ երկրին մի միայն պատմութեան, բարքերուն, երկրէն եկած ներշնչումներուն արդիւնքն ըլլան միշտ: Եւ դիտելի է որ Փրանսացի դրագէտը իր ազատ երկրին մէջ ապրած է:

Եւ ինչո՞ւ այդ ճիշդ՝ թէ ամէն գործ որ հայ է մը արտադրուած է, հայ ոգին պէտք է կրէ, կամ հայկական ըլլալու է անպատճառ: Ալիշանի «Հուսկ բան առ ոգին նրազահանը», կամ «Յիշատակ մահու եւ մեռելոցը», կամ «Բանք պանդխտին» շարքին երգերը ինչո՞ւ հայկական են. անո՞ւմ որ Ալիշան հայ է, կամ հայ ոգին կը կրէ իր մէջ: Բացարձակապէս ո՛չ. այդ երգերը ոչ մէկ կերպով հայկական են, ոչ նիւթով, եւ ոչ ալ արուեստով. հոն կը զգացուի եւրոպական մեծ քերթողներու շունչը, ոգին, արուեստը, մնալով ինքնատիպ ստեղծագործութիւններ հեղինակին: Եւ այսպէս կարգ մը ուրիշ գործերու համար մեր հեղինակներէն:

Լայն իմաստով միայն անոնք հայկական են, քանի որ հայ է մը արտադրուած են, եւ հայ լեզուով: Լայն իմաստով Փրանսական են նաեւ Փրանսական դրականութեան շատ մը արտադրութիւնները:

Սեղմ իմաստով հայկականութիւն մը ստիւլաւթիւ գործերու վրայ կը նշմարուի,

այն գործերու՝ որոնց մէջ նիւթին ընտրութիւնը նախ հայ հողէն, հայ բարքերէն է, եւ արտայայտութեան շունչը կու գայ հայ հողէն, հայ ապրումներէն, հայ մթնոլորտէն եւ հայ ոգիէն: Այս հայադրուած նկարագիրը՝ որ կապուած է հողէն, օդէն եկող ներշնչումներու հետ՝ չէ կարելի ըզգալ եւ արտայայտել Իզմիր, Պոլիս, Թիֆլիս ու Վենետիկ ապրելով:

Ըսուեցաւ նախորդ էջերուն մէջ՝ թէ համաճայն եմ որ մեր դրագէտները հոգեպէս հայ են, եւ չեն խզուած հայ հողէն կամ հայրենիքէն իրենց ոգիով, բայց ատիկա չի բաւեր տալու համար դուռ հայեցի, սեղմ իմաստով հայկական գործեր:

Ի՞նչ հայկականութիւն կայ, ըսէք, Գ. Զօհրապի նորովէպերուն մէջ. դրեթէ ոչ ինչ կամ չափազանց քիչ: Այդ քիչն ալ ոչ թէ հայկական է, այլ տեղական, պոլսական, որ արեւմտեան քաղաքակրթութեան մը ազդեցութեամբը հանրական դարձած է հայուն, յոյնին, եւրոպացիին: Ի՞նչ հայկականութիւն կայ դարձեալ Յակոբ Պարոնեանի եւ նաեւ Երուանդ Օտեանի (քիչ մը տարբերութեամբ) բոլոր երգիծաբանութիւններուն մէջ: Կայ միայն պոլսականը, աղայի եւ ծառայի, խմբագրի, դրագէտի, վաճառականի, շուկացիի հոգեբանութիւնը, որ օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ դարերով ապրող հայուն մէջ ձեւ ու կերպարանք առած, միայն եւ արիւն շինած է եւ դարձած գէշ հայկականութիւն մը, ծիծաղի առարկայ երգիծարանին դրժին տակ:

Հարցնենք նորէն. նո՞յն արտայայտութիւնը, նո՞յն նիւթերու ընտրութիւնը պիտի ունենային Զօհրապ, Պարոնեան կամ Օտեան, եթէ իրենց բնիկ աշխարհին մէջ ստեղծագործէին:

Միջավայրը ամենամեծ ազդակն է մրտքերու ձեւաւորման, արուեստի, ոճի, զարդացման: Պոլիս՝ ԺԺ դարու կէսէն անդին, Փրանսական մշակոյթի վառարան մը դարձած էր, զոր կը ջերմացնէր Փարիզէն կամ ընդհանուր Եւրոպայէն անցած հայ երիտասարդութիւն մը. կատարեալ նուաճում մըն էր Փրանսական մշակոյթի, լեզուի, արուեստի հոսանքին ներքեւ: Բանաստեղծութիւնն ու վէպը երկու ամէնէն հզօր թեւերն էին այդ մշակոյթի ծաւալման: Միջակ ու բարձր դասակարգի հա-

մար Պոլիս աւելի Գրանսա մըն էր քան հայրենի աշխարհ: Ազդեցութեան խուժումը բնականաբար պիտի ներգործէր մտքերու վրայ: Մեր բանաստեղծները, վիպագիրները զգացին զայն ու ցոլացուցին իրենց գործերէն ներս: Ասոնք անուրանալի իրականութիւններ են: Միեւնոյն քանը հարկ է ըսել Թիֆլիսի միջակ ու բարձր դասակարգին համար, ենթադրուած ուսական բարձրուն, մշակույթին ու նոյնիսկ լեզուին:

Արդ, ի՞նչպէս կ'ուզէք իսկական, հայադրոշմ, սեղմ իմաստով հայկական գործեր գտնել հոն, ուր ահաւոր ազդեցութիւնը կլանած էր հայ ոգին, որ ճիգեր կը թափէր, կը պայքարէր գիտակից խրմբակի մը կողմէն միշտ, գիմադրելու օտար հոսանքին:

Այդ մտքով չէ՞ որ ըսած եմ Յառաջաբանին մէջ սա բառերը, որ ձեզ այնքան դայթակղեցուցած են. «Արդի հայ գրականութիւնը օտար ազդեցութեան ծագում առած՝ պայքարի մը պտուղն է, իր բնիկ աշխարհին ներշնչումներուն կարօտովը տառապող»:

Այս բացատրութիւնը կու տայ իսկապէս հարազատ նկարագիրը նոր շրջանի մեր գրականութեան: Եւ եթէ մէկիկ մէկիկ աչքէ անցնէք արտադրութիւնները՝ շատ քիչ բան պիտի գտնէք որ հայկական ըլլայ:

Գաւառի ծնունդ մըն էր Մ. Մեծարենց. Ակնէն եկած պատանի մը, որուն հոգիէն ներս կ'ապրէր տակաւին հայ գիւղը: Իր Պոլիս գրած գիւղական երգերը, ինչպէս Ջրտուֆը եւ ուրիշներ կը կրեն միայն հայկական գիւղի ապրումներէն շունչ մը, կը փոխադրեն մեզ ուրիշ մթնոլորտ մը: Հացին երգը Վարուժանին, մաս մը գրքունած գաւառները, մաս մը դուցէ Պոլիս (ուր կը ջանար ամբողջացնել իր կրթական բազմազգազ գործունէութեան ընթացքին), հայկականութեան դրոշմն ունին եւ բնիկ շունչ ու ոգի հայ գիւղին:

Ասոնցմէ դուրս, ըսէ՛ք, ո՞ր գործը հայկական է իր սեղմ իմաստով մեր գրականութեան մէջ: Լայն իմաստով՝ որ է երգով, կարօտով, յուշով գրուած գեոկրանք գտնել, ինչպէս Արփիարեանի, Շանթի արտադրութիւններէն ոմանք, եւ այլն...:

Այդ ոճով՝ Նիւ-Եորք, կամ Պոստոն նստած գրադէտ մըն ալ, որուն դուցէ հայրն ու մայրը, կամ հանին գաւառէն են, եւ որոնցմէ լսած է հայրենի աշխարհին գեղեցիկ ու գրաւիչ պատմութիւնը, կրնայ բանաստեղծել կամ վիպագրել: Սակայն ատով իր գործը չառաւ հայ հոգին շունչն ու թրթռացումը՝ անկեղծութեան պակասէն:

Պոլսահայ գրադէտներուն մեծ մասը Պոլսէն է, եւ ոչ թէ գաւառներէն, ինչպէս կ'ուզէ մեր յարգելի գրախօսը: Քիչ են աւոնք որ գաւառէն եկած ըլլան, այսպէս Մեծարենց, Վարուժան, Սիամանթօ:

Ի՞նչ էր նպատակը վաղուան գրականութեան հարցը յուզողներուն: Եւ ինչո՞ւ այս յուզումը: Ճիշտ այդ պատճառով՝ որ պոլսահայ գրականութիւնը հետզհետէ աւելի կը ցամքէր բնիկ ներշնչումներու պակասէն, հետզհետէ աւելի կ'ընդօրինակէր անտաղանդ կամ տաղանդաւոր կերպով եւրոպական գրականութեան շուրջ թափած արդիւնները, որոնք հայկական ոչինչ ունէին իրենց խորքը:

Արտաշէս Յարութիւնեան մին էր այդ հարցը յուզողներէն, եւ Հրանդ, եւ ուրիշներ միացուցին իրենց ճիգերը այդ ուղղութեամբ: Թլկատինցին ողջունուեցաւ ներշնչողի պէս, ու կարօտով մաշած ողիները պահ մը մտքով թռան հայրենի աշխարհը: Խրիմեան Հայրիկ իր Պապիկ եւ քոռնիկով, Գ. Սրուանձտեանց իր շարք մը գաւառական ներշնչումներով տուած պատմութեամբներով, նկարագրութիւններով, Զարդարեան իր Յայգալոյսով, Համաստեղ իր Գիւղը-ով եւ Անճրեւ-ով (որուն քով գաւառը յուշերու արդիւնք մ'է սակայն, ուշ ժամանակի գործ), շարժում մը առաջ բերին հայկականութիւն ներմուծելու երակներէն ներս արդի հայ գրականութեան:

Այս բոլորը ապացոյցներ չեն՝ մտոր պակասին արեւմտահայոց քով:

Արեւելահայ գրականութիւնը, ինչպէս մատնանշած էի Յառաջաբանին մէջ, աւելի հայադրոշմ է քան արեւմտահայինը. եւ արդարեւ Շիրվանզադէի «Ցաւագարը», «Նամուսը», Ահարոնեանի վէպերուն եւ պատմութեամբներուն մեծ մասը, Մուրացանի վէպերն ու վիպակները, Թումանեանի երգերը, Գամառ-Քաթիկայի, Շահադիդի

երգերն ու արձակ էջերը, ինչպէս նաեւ Իսահակեանի քնարերգութիւնները սիրային կամ բնութեան, կը կրեն իրենց վրայ հայ շունչ, բան մը հայ կեանքէն՝ որ նուազ զգալի է արեւմտեան թեւին վրայ ապրող հայ համայնքին մէջ:

Բայց արեւելահայոց քով ալ կան բազմաթիւ գործեր, որոնք երբեք հայաշունչ չեն. Արու Լալա Մահարին, համարուած հեղինակին գլուխ գործոցը (որու մասին շատ մը կողմերով համակարծիք չեմ), ինչո՞ւ հայկական է. հոն ազդեցութիւններ կան բազմազան, հոն ոչ հոգին հայկական է, ոչ դադափարները հայկական են: Յետոյ այն բոլոր վէպերը, որ Թիֆլիսի հայուն կեանքը կը պատկերացնեն, հայադրոշմ ըլլալու պատճառ չունին:

Վերջացնելէ առաջ այս կէտը՝ ըսենք նաեւ որ ոչ մէկ ազդի քով ազդայնութիւնը առաջին դիւրին վրայ գրուած պահանջ մըն է ճշմարիտ գրականութեան համար: Գոռնէյլ, Ռասին իրենց ողբերգութիւններուն մէջ Փրանսականութեան ոչինչ ունին. անոնց գործերը արձագանգ են յոյն ու լատին դասականութեան թէ՛ նկատմամբ նիւթերու ընտրութեան եւ թէ՛ արուեստի: Միլտոնի «Դրախտ կորուսեալ»ը անդիաջի ժողովուրդին հետ բնաւ կապ չունի. Պայրընի բանաստեղծութիւններուն մէջ կ'ապրի խիղախ քերթողին անտանձ ու դժուարահամ ոգին միայն ու հզօր թռիչքը, Ուրահամ ոգին միայն ու հզօր թռիչքը, իւր Ֆոսթորոյի «Տաղ գերեզմանաց»ը իւր տալական ըլլալէ աւելի համամարդկային է, Ֆենելոնի «Մեռելներու խօսակցութիւնը» կամ «Տեւեմար»ը հին դասականներուն համեմատութիւններ են եւ ոչ Փրանսական իրենց ոգիով, եւ սակայն գրականութեանց պատմութեան մէջ իրենց անկորնչելի պատուով տեղը ունին: Ասոնք ամէնքն ալ պատուով տեղը ունին, ճաշակի, արուեստի, գիտակցութեան, մտքի եւ սլացքի արտադրութիւններ են, մտքի եւ սլացքի արտադրութիւններ են, որոնց ամենամանր կերպով ազգային բնոյթ կամ գոյն ունենալու: Ազդէն վեր հայ համազգայինը, անհատէն վեր մարդկայինը եւ համամարդկայինը, որոնց շնորհիւ եւ ներշնչումի աւելի ընդարձակաժառէլ եւ ներշնչումի աւելի ընդարձակաժառէլ հորիզոններով կը պատկանի բովանդակ մարդկութեան:

* * *

ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊԻ ՄԱՍԻՆ

Երրորդ կէտը՝ Գ. Զօհրապի պաշտպանութեան խնդիրն է:

Զօհրապին նուիրուած էջերը «Արդի Հայ Գրականութեան» պատմութեան մէջ, նպատակ ունեցած են տալ անոր նկարագրին ու մտայնութեան պատկերը, մնալով իրականութիւններու սահմանին մէջ, եւ ոչ թէ լուսապսակի մը մէջ առնելու յատուկ ճիգով: Եւ արդէն բոլոր հեղինակներուն հանդէպ միեւնոյն մեթոտը, սկզբունքը ունեցած եմ ինծի առաջնորդ. հետեւաբար չէի կրնար դարտուողութիւն մը ընել Զօհրապին: Որ եւ է յետին միտք ունեցած չեմ ազարտելու դէմք մը, որ իբր գեղարուեստագէտ գրող՝ արժանի է մեծ գնահատանքի իր ոճին մոգութեամբ, գեղեցիկին պաշտամունքովը, եւ որուն հիացող մըն եմ. ապացոյց՝ իրեն նուիրուած լայն բաժինը:

Նպատակս եղած է մի միայն դուրս ցայտեցնել մարդը, որ կար իր մէջ, պարզապէս իր գործը աւելի գիւրահասկնալի դարձնելու համար: Գրադէտի մը անձը, նկարագիրը, մտայնութիւնը, մարդը վերջապէս կը ցոլայ արտադրութիւններուն մէջ, եւ ամէն ճշմարտասէր քննադատ այս ոճին պէտք է հետեւի, եթէ կ'ուզէ իրականութիւններէն չլեզուի:

Կ'ըսուի թէ Զօհրապ կ'ապրի իր նորավէպերուն մէջ: Պէտք է ուրեմն ճանչնալ զայն ինքնիր մէջ, ուսումնասիրել իր մէջ մարդը, ըլլալ ստույգ իր կեանքին մանրամասնութեանց, հաստատելու համար ընդհանուր բանաձեւով շատերէ կրկնուած այդ վարկածը:

Ահաւասիկ ինչ որ ուզած էի կատարել: Եթէ գայթակղեցուցած են ձեզ այդ տողերը, ի՞նչ պիտի գդայիք Ա. Ալպոյաճեանի (իր ուսումնասիրութեան մէջ) եւ Թէոդիկի (Մանդուկէի էֆքեար, 1901. Դեկտ. 22. Թ. 210) տողերը կարգալով, որոնց բացատրութիւնները կը գերադանցեն իմիններս: «Քէյֆի մարդը» չի նշանակեր անբարոյական, այլ պարզապէս կենսութիւն, դուարթ, ընկերութիւնը չէն պահող, ջերմացնող, նոյնիսկ չեղտուած գուարճախօսութեամբ, ծիծաղով: Այս ոչինչ է: Իսկ ունայնասիրութիւն: Դարձեալ յոռի

խմաստով առնուելու է: Ունայնասիրութիւնը՝ եթէ հոգեւորականի համար անվայել բացատրութիւն մը պիտի ըլլար, հակառակ անոր կոչման դադարաւորային բարձրութեան, աշխարհականի մը համար կը նշանակէ, դէժ իմ մտքիս մէջ, հետամտութիւն արդար փառքի, պատիւի, հաճոյքի, վայելքի, եւ նաեւ խնամքի իր արտաքինին վայելչութեան, քիչ մը նոյնիսկ չափազանցուած ձեւով, սպրկիկ ըլլալու աստիճան:

Սպրկիկ չէ՞ն իր նորավէպերն ալ. սպրկիկ կը հասկցուած ժողովի, խնամուած իրենց չափին, կշռին, յօրինուածքին մէջ: Մարդէն կու գայ հետեւաբար այս նկարագիրն ալ նորավէպերուն. ահա թէ ինչո՞ւ նախ մարդը ճանչնալու է, յետոյ դորձը, որ յաճախ ցոլացումն է անձին:

Ո՛րքան ազնիւ եւ մեղմ չեւտով հակադրած եմ Ա. Ալպոյաճեանի (որ անշուշտ շատ մօտէն կը ճանչնար իր ուսումնասիրութեան առարկան) բացատրութեան. «Զօհրայ ոչ նուազ մնասած է իր Ֆիդիբա-կանին, իբր հաճոյասէր ու հովարտա, իր դեղխութիւններով եւ շուայտութիւններով», իմ հետեւեալ տողերս, որոնց վրայէն կ'անցնիք առանց յիշատակելու.

«Զեղիս, ալլասերած եւ իր ազատամբ-տութիւններուն մէջ կործանած մարդն «ալ է՛ր սակայն Զօհրայ. գիտակից իր «արարքներուն, փափկանկատ, քաղա-քաղէտ, գործը եւ խօսքը գիտցող մարդ, «չըջահայեաց, բարեկիրթ...»:

Այս տողերը, ըսէք, համակրութիւն ստեղծելու չէ՞ն ծառայել միթէ՞ ձեզի եւ մեզի սիրելի Զօհրային անձին եւ նկարագրին շուրջ: Առանց վիրաւորելու փափուկ զգացումները՝ կարեւոր կը համարիմ հետեւեալ համեմատական անդրադարձութիւնները մատնանշել: Մինչ դուք անտեղի կը համարիք Զօհրայի մասին իմ տուած նկարագիրը, ուրիշներ՝ մին Ամերիկայէն, միւսը Աթէնքէն շնորհաւորական նամակներ կը հասցնեն մեզի: Առաջինը կը գրէ. «Մէկը զրկած էր ինձ Հայքնիք-ի մէջ Միսթարեանի գրախօսականը. կարծեմ անտեղի էր Զօհրայի մասին անձնաւորայէ Դուք ներկայացուցած էք Զօհրայը այնպէս ինչպէս որ է, իբրեւ թէ այդ շրջանին ապրած ըլլայիք Պոլիս եւ իրեն հետ»:

Երկրորդը կը գրէ. «Գ. Միսթարեանի այդքան սրտնեղելու պատճառ չկայ: Ինչ որ գրած է ճանաչեան՝ ճիշտ նոյն արտայայտութիւնը ունեցած է Ռ. Զարդարեան անձնապէս ինձի (ընդգծումը իրմէ) 1912-ին երբ Պոլիս էի եւ Զօհրայի մասին կը խօսակցէի Սարգիսի գրադէտին հետ, եւ այդ բոլորը մտերիմ հաճոյքով մը կը նկարագրէր ինձի. ասով Զօհրայ իր արժանիքէն բան մը չի կորսնցնիր, ընդհակառակն աւելի սիրելի կը դառնայ ամէն անոնց որ կեանքը ապրած են իր բաղմա-կողմանի երեսներով: Ատիկա նոյնիսկ մեծ արժանիք մըն է ճանաչեանի բաղմա-կողմանի հատկութեան որ վրցած է թափանցել Զօհրայի պէս ակնաւոր դրա-դէտի մը ներքին կեանքին ալ. ընդհակառակը պէտք է շնորհաւորել Հ. Ճանաչեանը իր տեսնելու եւ վերլուծելու մեծ կարողութեան համար» (ընդգծ. իրմէ):

Հիմա թոյլ տուէք ինձի հարցնել նաեւ թէ ինչպէս եւ ինչո՞ւ դուք ձեր «Քառորդ Դար Գրականութիւն» գործին մէջ համար-ձակեր էք որակել Զօհրայը՝ Հանգոյսէր ու աշխարհիկ. բացատրութիւն մը որ իր հատուկ ձեւովն ու չեւտովը աւելի ծանր կը հնչէ: Անշուշտ դուք ալ ունեցեր էք ձեր սեղմումները, իրականութեան ձայնին հրամայողական պահանջը եւն., պատմա-կան ստուգութեան սահմանին մէջ մնալու համար: Հասկնալի է:

Շատ մեղմացուած պատկեր մ'է դար-ձեալ, որ ես տուած եմ խօսելով իր գործերու բարոյականութեան մասին, համեմատութեամբ ժամանակակից մամուլին անտեղի նկարագրութիւններուն: Ծանօթ պիտի ըլլան ձեզի 1892-93-ի «Հայրենիք»-ի եւ «Մասիս»-ի վէճերը, երբ Զօհրայ իր ընկերներով լքեց եւ հեռացաւ «Հայրենիք»էն:

Անբարոյականութեան ամբաստանու-թիւնները հրապարակը աղմկեցին, որոնց չարժեք դառնալ: Բայց կ'արժէ միայն հետեւեալը նկատի առնել իբր սկզբունք, որու ինքնին Զօհրայէն՝ Անբարոյական գրականութիւն խորագրով իր խմբագրա-կանին մէջ:

«Գրականութիւնը իր նպատակովը մի-այն կրնայ բարոյական ու անբարոյական հոգակուիլ. նկարագրութիւնները՝ ար-ուեստական խնդիրներ են, որոնք չեն կրը-

նար երբեք անբարոյականութեան համար իբրեւ փաստ յառաջ բերուիլ...: Գրակա-նութիւնը այն ատեն միայն անբարոյական է երբ իր առաջադրած նպատակն ըլլայ ընթերցողները ցանկութեամբ եւ տարփա-նօք վարակել» (Մասիս. չրթ. 1892. թ. 3958):

Այս տողերը իբր սկզբունք ընդունելի են, բայց կարօտ նաեւ բացատրութեան մը:

Միջոցի եւ նպատակի, չըջանալի եւ խորքի, պատահականի եւ էականի զանա-դանութիւն մըն է հոս դիտուածը: Ան-դաշտ Զօհրայ բացարձակապէս նպատակ ունեցած է տարփանքը տարփողել իբր տարփանք՝ եւ ոչ ալ երբեք ընկերային բարեբերուն վնասել: Հեռու մեզմէ բոլորո-վին այս զաղափարը: Սակայն անցքը զոր կը վատարէ պատահականէն դէպի էական-նը եւ չըջանալէն դէպի խորքը, ոչ միշտ՝ բայց տեղ տեղ վտանգաւոր հանգամանք-ներ, ձեւեր եւ արտայայտութիւններ առած է, հետեւանք իր ազատախոհութեան:

Իր նկարագրութիւնները, կատարուած յանուն արուեստի, ըստ իրեն՝ բարոյակա-նի սահմանէն դուրս կը մնան: Բայց ինչ-պէս կարելի է ստեղծել տեսարաններ, թանձր ու չօչափելի, մեղկացուցիչ մըթ-նոլորտ՝ իբր մարդկային կամ իբր բնա-կան իրականութիւններ կեանքին, եւ ա-ւարտել նորավէպը առանց դատաստանի մը իր կողմէն:

Դուք ալ կ'ընդունիք թէ Զօհրայ ո'չ բարոյախօս էր եւ ոչ ալ քարոզիչ, ինչպէս Ռ. Յ. Պէրպէրեան, որ է՛ր կրնար հան-դուրժել անոր լայն ազատամտութիւնը: Համաձայն Ռ. Յ. Պէրպէրեանի՝ գրակա-նութիւնը քահանայութիւն մըն է գրի ու-ղիով ի'ր իսկ բացատրութեամբ, իսկ հա-մաձայն Զօհրայի՝ իրականութեան պաշ-տամունքը, արձագանգ մարդկային սըր-տին եւ երեւակայութեան: Պէրպէրեանի գրականութիւնը գրական նպատակ մ'ունի բարիի, ազնիւի, ճշմարիտի ու գեղեցիկ ծաւալման. Զօհրայի նպատակն է իրա-կան կեանքը տալ միայն, իր տխուր եւ ող-բալի եւ նաեւ զուարթ կողմերով, առանց կատարելու դրական ճիգ մը բարձրացնե-լու, ազնուացնելու, բայց եթէ անուղղա-կի, ցնցելով հոգիները ի տես ահաւորին, սարսափելիին որ կը յաջորդէ անկումին

կամ հեւ ի հեւ վազքին մարդկային հա-ճոյքներուն ի խնդիր:

Դուք կ'ուզէք որ միտխանակ Զօլայի, համեմատեմ Զօհրայը Մօփասանի հետ. շատ բարի: Բայց նոյնքան բացակայու-թիւն կայ բարոյականի անոր ինչ ինչ է-ջերուն մէջ՝ որ Փրանսական գրականու-թեան քննադատները, առանց եկեղեցա-կաններ ըլլալու, որակած են զայն մէկ բառով՝ «amoral»:

Զեր ժխտածն ալ, սակայն, իրականու-թեան հեռու է: Զօհրայի կապը Զօլայի հետ սերտ է. ասոր ապացոյցը ինքն իսկ Զօհրայ կու տայ մեզի, հրաժարելով ա-նոր փառքին հաւասարելու պատիւէն՝ որ իրեն կը տրուէր, բայց առանց հրաժարե-լու անոր մտայնութեան կամ արուեստին նմանելու ճիգէն, արժանիք մը համարելով իրեն՝ անոր պէս պայքարած ըլլալու կեղ-ծիքի եւ ստույթեան դէմ (այսինքն հակա-ռակ ընկալեալ սովորութեանց եւ եղանա-կի) տալով իրականը, մերկապարանոց ի-րականութիւնը (Մասիս. 1902. թ. 40):

«Միւսը» եւ «Մարապետը» նորավէպե-րուն նիւթին բարոյականութիւնը չեւտե-լու փորձ մը կը կատարուի Զեր կողմէն: Բայց երբ կին մը թէ՛ իր ամուսնոյն է եւ թէ՛ իր հոմանիւն, կը մնա՞յ բարոյակա-նութեան սահմանին մէջ: Երբ մայրապետ մը, Աստուծոյ նուիրուած կոյս մը՝ մար-դերէն կրած իր յուսախաբութիւններուն վրէժը յաղեցնել կ'ուզէ հոգեկան ուրա-խութիւն մը զգալով ի լուր այր մարդոց ցաւերու վայնասուններուն եւ ճիւղերուն՝ հիւանդանոցի մը մէջ, երբ (իբր բառերով) «էրիկ մարդոց ցաւատանջ դոռում գոչում-ները մտիկ ընելով՝ իմ սրտիս զսպուած ու անմոռն ցաւերը գոհացում կը ստա-նան, կը մեղմանան» այլեւս կարելի՞ է արդարացնել: Երբ նոյն այդ մայրապետը կ'ըսէ. «Կ'ընդունիմ որ անդուծ ու ոխե-րիմ գոհացում մըն է աս», եւ որուն հա-մար «կ'ատեմ ինքզինքս», այդ նորավէպը կ'ազնուացնէ՞ վերը թէ կը տոտրնացնէ:

Անշուշտ հակադրեցութեան կամ հակա-դրութեան պէս բան մը կայ հոս նախկին եւ ներկայ վիճակներու, ցաւի եւ միսթա-րութեան, բայց ինքնազոհութեան տիպար ըլլալիք կուսանի մը բերնին մէջ դրուելիք արտայայտութիւններ չեն: Մարդկային է վրէժն ալ, ոխն ալ, բայց քրիստոնէական

ներողամտութիւնը եւ բարոյականը տարբեր պահանջներ ունին, եւ Չօհրապ ըրիտունեայ գրող մըն է եւ ոչ հեթանոս՝ որուն ըով մի միայն մարդկայինը կրնայ նկատի առնուիլ:

Կրնամ Ձեզի անհամաձայն թուիլ իմ բարոյական հասկացողութեան մէջ: Ձեմ ալ զարմանար: Սակայն Ձեր հետեւանքը ընդունելի է, պր. Գ. Մխիթարեան, երբ իբր թերութիւն կը նկատէք զայն գրական դործերու հասկացողութեան մէջ: Եթէ նեղմիտ, եթէ գայթակղող մտայնութիւն, եթէ անտրամադիր խտաբարոյութիւն մը եղած ըլլար իմ սկզբունքս գրական գործերու վերաբերմամբ, առիթներ չէին պակսեր Շիրվանզադէի, Ահարոնեանի կարգ մը վէպերուն վերլուծումներուն մէջ՝ զոհելու գրական հայեցակէտը խրատապահանջ բարոյականութեան սկզբունքներուն:

Գրականութիւնը բարոյական ըլլալու է, ի հարկէ, ըրիտունեայի աշխարհին մէջ եւ ըրիտունեայ գրողներուն համար: Բայց ես կը զանազանեմ զեղեցիկ ստեղծագործումը, յանուն արուեստի կատարումը գրական դարտուղութիւնները, եւ կը հասկնամ անոնց դոյութեան պատճառը: Միւս կողմէն ուրացուելու չեն, սակայն, այն արդար պահանջներն ալ, զոր քննադատ մը, ըլլա՛յ աշխարհական կամ եկեղեցական, կը փնտռէ գրական գործերու մէջ՝ նկատմամբ մարդկային ընկերութեան առողջ բարոյականին:

Յիշատակեցի արդէն վերը որ դուք կը հատուակէք թէ. «Չօհրապ ո՛չ բարոյախօս է, ո՛չ ալ բարոյիչ»: Իսկ ես, եթէ կ'ուզէք, հակառակը հաստատած եմ իմ Գրականութեանս պատմութեան մէջ (էջ 464), ձեզմէ աւելի պաշտպան կանգնելով Չօհրապին, երբ կ'ըսեմ թէ. «Բարոյագէտը եւ ընկերաբանը ներկայ է Չօհրապի նորավէպերուն մէջ միայն անուղղակի կերպով»: Եւ այս կը համապատասխանէ բուն իրականութեան եւ իրական դատում մըն է: Բացատրութիւնն ալ տուի արդէն նախընթաց էջերուն մէջ. Չօհրապ նպատակ ունի տալ կեանքը այնպէս՝ ինչպէս որ է, ինչպէս ինքը կը տեսնէ, կը դատէ. բայց միայն գամայն իր կողմնակի դիտումն է կանգնել եւ ոչ թէ կործանել, յոյս տալ, արիւթիւն ներշնչել պայքարելու եւ ոչ թէ առաջնոր-

դել յուսահատութեան ու լքումի. ան բնկերութեան քայքայումին դէմ դիմուած է միայն անուղղակի, ուժեղ գոյներով պատկերացնելով ընտանեկան խորտակումը վիճակներ, հոգեկան ամբոխումներ ու տաղնապներ, ստեղծելու համար սրտի պահանջ մը խաղաղ երջանկութիւններու:

ԳՐԱԿԱՆ ԴԱՏՈՂՈՒԹԵԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾԸ

Կասկած մը կ'արթնցնէ պր. Գ. Մխիթարեանի յօդուածին վերջին մասը: Այդ կասկածը վիրաւորիչ է: Գրական դատողութեան կալուածը բաց դաշտ մըն է, եւ պէտք է ըլլայ այդպէս՝ բոլոր անոնց համար, որոնք ձեռնհասութիւն ունին: Հոս է ահաւասիկ նաեւ ճշմարիտ ազատութիւնը մեր մտքի մշակներուն:

«Արուեստ, խանդավառող շունչի պակաս» մը կը դռնէք, եւ ասիկա՝ կարգ մը դէմքերու նկատմամբ, ինչպէս է Չօհրապի, Շանթի: Եւ ինչո՞ւ միայն ասոնց յիշատակումը, եւ ոչ ուրիշներու ալ:

Սանդախտութիւն, արուեստ պակասած է Չօհրապի վերլուծման մէջ, ուր այնքան ալ հիացում ու ջերմութիւն դրուած է, եւ քննական արդար իրապաշտութիւն մը: Եթէ Շանթի վիպական արտադրութիւնը չէ խանդավառած դիս, ատոր պատճառը իր դործին մէջ է, որմէ դուրս է «Հոգիներու ծարաւը» որ ուրիշ ջրմանի մը կը պատկանի եւ զոր նկատի առած չեմ:

Ահարոնեանի լայն բաժին տրուած է, եւ ուսումնասիրուած է ան իր ոճին, իր լեզուին, իր բանաստեղծական տաք շունչին ու երեւակայութեան մէջ, եւ ոչ թէ միայն իր հոգեբանական վերլուծումներուն մէջ. ինչո՞ւ կ'անտեսուին այս մասերը:

Ոչ մէկ յետին դիտաւորութիւն, ոչ մէկ կողմնակցական ճիգ մեղադրելի չէ՝ հոն, ուր աչքի առջեւ ունեցած եմ մի միայն ճշմարիտ գրադատութեան պահանջները առարկայական մնալու հաստատ դիտումով: Այնպէս խանդավառութեամբ ու շունչով մօտեցած եմ Չօհրապին, ինչպէս Տէմիրճիպաշեանին, ա՛յնպէս Ալիշանին, Պէշիկթաշեանին՝ ինչպէս յետոյ պիտի մերձենամ Վարուժանին, Թէքէեանին, Մեծարենցին եւ բոլոր արդիներուն: Անուն, բնութիւն, դպրոց՝ չեն ստեղծեր կանխակալ տրամադրութիւններ:

Դառնանք արուեստին: Եթէ արուեստ բառով կը հասկցուի գրականութիւն ընել գրադատութեան մէջ, ըսեմ իսկոյն որ այդ եղանակը արտայայտութեան՝ ուրիշ ծաւալ, ուրիշ պայմաններ կը պահանջէ քան ինչ որ առաջադրած եմ կատարել: Տալ սանձարձակ թռիչք տեսութիւններու, երեւակայութեան, զգացումին, սրտին, շունչին, եւ ընդլայնել տեղի անտեղի շեղումներով, խորհրդածութիւններով՝ այնպէս ինչպէս Օշական ըրած է, կը հակասէր դիտումիս: Կարելի է այդ բանը ընել՝ բայց չի գոհացներ քննադատական պահանջները, վերլուծական եւ պատմական ճշգրտութիւնները: Ասոնք ն'առնեն նկարագիրը Ուրուստիներու, Պատկերներու, Դիմքերու, Դիմաւորներու, եւ կը մընան թերի՝ նկատմամբ ճշմարիտ ճանաչողութեան հեղինակի մը արտադրութեան չորջաններու, հոսանքներու ճշգրիտ ուսումնասիրութեան: Նատուա եղած է համառօտ, համադրական ամբողջութիւն մը տալ, ինչպէս Փրանսական գրականութեան հմտագուն հեղինակներ՝ Լանսոն, Տէ Կոանտ, Տումիւր, կատարած են իրենց գրականութեան համար՝ մեթոտիկ, կարգաւոր ու սեղմ ոճով: Եւրոպական բարոյական հիմքերու վրայ դնելու լեզու, ոճ, դարձապէս մեր գրականութեան: Տէմիրճեան երբայնեք, Շաուր եւ Քոստան, երկուքն ալ անուններ Փառիկի մէջ եւ համալսարանական ուսուցիչներ ու գրադատներ՝ սա տողերով կը յայտնէին ինձի իրենց զոհունակութիւնը:

«Voilà un ouvrage qui comble magnifiquement une lacune. J'en ai admiré profondément et le texte, à la fois clairvoyant et impartial, et l'ordonnance nette et l'iconographie d'un goût parfait.

Nous avons, grâce à vous, notre Des Granges...».

Կ'ընդունիք թէ անհաղորդ չեմ արդիական արուեստի ըմբռնումներուն, եւ թէ իմ արուեստի ըմբռնումներս եւ գրական վերլուծումներս «գրադատներս եւ գրական վերլուծումներս»: Այն առ հասարակ ճիշդ են եւ ընդունելի: Այն ատեն ինչո՞ւ հետեւեալ սեղմումը վերջին ատեն ինչո՞ւ հետեւեալ սեղմումը վերջին դանին վրայ ունենալու է զայն Հայ մտքին ու հոգիին յեղաշրջումներն ու նուաճումները ճանչնալու, առ նուազն բանասիրա-

կան ու պատմական գետններու վրայ, եթէ ոչ արուեստի»:

Ո՞րն է ձեր փնտռած արուեստը. այն՝ որուն վերեւ ակնարկեցի, լայնաշունչ խորհրդածութիւններու շարքը, գրականութիւն ընելու ճիգ, դնել շունչ եւ ուսուցիկ խանդավառութիւն հոն՝ ուր լըրջութիւն, առարկայականութիւն, անկողմնակցութիւն, ծանրութիւն, իրատեսութիւն հարկաւոր է, առանց աւելորդ շատախօսութիւններու:

Ուղիղ չէ նաեւ ձեր այն բացատրութիւնը՝ թէ մենք մեր վիճակին բերումով կորնանք «վնասել արուեստի գործի մը բմբլունումին եւ դատումին»: Ո՛չ, սիրելի բարեկամ, գրականութիւնը, մանաւանդ գրադատութիւնը իր սկզբունքներն ունի, որոնք ընդհանուր են եւ որոնցմով կ'առաջնորդուի միջազգային քննադատութիւնը՝ գեղեցիկ քննութեան մէջ, առանց ազդուելու քննողին ընկերային դիրքէն:

Անկողմնակալութիւնն ու իրատեսութիւնը հիմն ըլլալու է արդարեւ ո՛ր եւ է գրական քննադատութեան: Ասիկա, ինչպէս ըսինք, մեր սկզբունքն է:

Արդեօք անդիտութեամբ վերադրելու է թէ ուրիշ պատճառի այն ելոյթը, որով պր. Գ. Մխիթարեան մերժեց «Հայրենիք» ամսագրին մէջ (թիւ 12, 1953), երբ իր թուրքիկ - ակնարկ յօդուածով կուտար մերժին 25-ամեակի ընթացքին Հայ գրականութեան համապատկերը՝ կ'անտեսէ Հ. Արսէն Ղազիկեանի կատարած գերը որպէս հին ու նոր դասականներու թարգմանիչ՝ նպաստելով աշխարհաբարի գրտման եւ առտայայտութեան կատարելութեան, կ'անտեսէ Հ. Վարդան Հաջունիի բանասիրական ու հնախօսական հրատարակութիւնները, կ'անտեսէ մանաւանդ Հ. Վահան Յովհաննէսեանի բանաստեղծական հատոնները (Հայրենիկ նրակարան, Սրտերու երգ, Վանքի ծաղիկներ, Հայկան գիւղ, Խեղճ մարդկութիւն), ինչպէս նաեւ Արամայիս Սրապեանի (Նախկին Մըխիթարեան սան) Հանդիպումներ Մուսայիմ հետ հատորը, որոնց մէջ կան կտորներ՝ որոնք իր յիշատակած բանաստեղծներէն ոմանց արտադրութիւններէն աւելի յաջողագոյն են իբր յղացում, իբր արուեստ եւ իբր արտայայտութիւն: Ինչո՞ւ այս մոռացումը:

Հ. Մ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ